

FORNMINNEN

Vägledning och tillståndsprövning

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Vi omges dagligen av fornminnen även om vi inte alltid tänker på det. Den uppmärksamme ser milstolpar längs de större vägarna, gravrösen i hagarna, kvarnruiner längs bäckarna, befästningsanläggningar längs ålderdomliga färdleder och röjningsrösen i skogen. Det är i fornminnenas närhet vi upplever kulturlandskapets historiska dimensioner.

Länsstyrelsen ansvarar för den statliga kulturmiljövården i länet. Ett av länsstyrelsens strategiska mål är att verka för ett hållbart samhälle där kulturarvet har en framträdande roll. Kulturminneslagen är ett av instrumenten för att uppnå detta mål.

Kulturminneslagens främsta syfte är att kulturmiljöer och fornminnen bevaras och värnas. Denna vägledning redogör för när undantag kan komma ifråga och för den process som det innebär att begära och få tillstånd till att ta bort fornminnen. Förhoppningen är att vägledningen därigenom underlättar samarbetet mellan berörda parter: uppdragsgivaren, arkeologerna och länsstyrelsen.

Kulturmiljövård och lagstiftning

En av länsstyrelsens uppgifter är att medverka till att kulturarvet bevaras, berikas och brukas, dvs tillstånd till borttagande av fornlämningar medges endast när bevarandevärdet av fornlämningen inte står i proportion till samhällets krav på att ta ny mark i anspråk. Bevarandevärdet definieras av fornlämningens upplevelsevärde, dokumentvärde och pedagogiska värde. Med dokumentvärde avses fornlämningens möjliga information och kunskap som fornlämningen skulle kunna ge vid en arkeologisk undersökning.

Uppdragsarkeologi innebär i praktiken ett trepartsförhållande. Länsstyrelsens uppgift är att medverka till att det bedrivs god arkeologi i länet, men till en kostnad som inte är högre än motiverat med hänsyn till omständigheterna. Länsstyrelsen upphandlar arkeologiska uppdrag för uppdragsgivarens räkning, dels med hänsyn till att uppdragsgivaren vanligtvis saknar arkeologisk kompetens, dels för att bedöma om arkeologernas kostnadsberäkningar står i rimlig proportion till fornlämningens frekvens, betydelse och kunskapspotential. Länsstyrelsens myndighetsutövning medför att lagen om offentlig upphandling (LOU) inte tillämpas, däremot använder länsstyrelsen ett upphandlingsliknande förfarande vid urvalsupphandlingar.

De följande texterna har hämtats ur eller är nära kopplade till bestämmelserna i Kulturminneslagen; Lag (1988:950) om kulturminnen med mera (KML).

Fornminnen

Våra fornminnen består av fasta fornlämningar och fornfynd. Fasta fornlämningar är de fysiska spåren, lämningarna, efter äldre tiders verksamhet i landskapet. En fornlämning kan vara av många slag, t ex en väghållningssten från tidigt 1900-tal, ett gravfält från järnåldern eller en boplats från stenåldern. I Södermanlands län finns ca 100 000 registrerade fasta fornlämningar fördelade på ca 15 000 platser. Därtill kommer ca 10 000 platser som är klassade som kulturlämningar (dessa har inte automatisk fornlämningsstatus och länsstyrelsen tar ställning till dessa i varje enskilt fall). Till kulturlämningarna hör t ex torplämningar och kolbottnar. I fornminnesregistret (FMR) finns också uppgifter om undersökta och borttagna fornlämningar. I landskapet finns även synliga men oregistrerade fornlämningar. Fornminnesinventeringen är inte fullständig och under markytan finns dolda fornlämningar som uppdagas vid markarbeten.

Till fornlämningarna räknas lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna. Till kategorin hör också naturbildningar till vilka ålderdomliga bruk, sägner eller märkliga historier är knutna liksom lämningar efter äldre folklig kult.

Till flertalet fornlämningstyper hör också vanligtvis ett inte i förväg definierat fornlämningsområde. Fornlämningsområdets storlek beror på fornlämningens art och betydelse samt läge, sammanhang med andra fornlämningar och eventuella förväntningar på närliggande men dolda fornlämningar. I närheten av synliga förkristna gravar finns alltid en viss förväntan på att samtida boplatser kan ligga dolda.

Inför ställningstaganden och beslut om eventuella arkeologiska åtgärder tar länsstyrelsen hänsyn till fornlämningens frekvens, bevarade tillstånd, upplevelsevärde, pedagogiska värde och vetenskapliga potential. Med vetenskaplig potential förstås fornlämningens möjliga kunskapsinnehåll som kan uppnås i samband med en arkeologisk undersökning.

Fornfynd

Fornfynd kallas föremål som är minst 100 år gamla, som saknar ägare när de hittas och som antingen påträffas i eller vid en fast fornlämning och har samband med denna. Fornfynd som hittas i eller vid en fast fornlämning tillfaller staten. Fornfynd som påträffas under andra omständigheter tillfaller upphittaren, men han är skyldig att erbjuda staten att lösa in fyndet mot betalning (hembud) om det innehåller föremål som helt eller delvis består av guld, silver, koppar, brons eller annan legering med koppar eller om fyndet består av två eller flera föremål som kan antas ha blivit nerlagda tillsammans (depåfynd).

Den som påträffar fornfynd som tillfaller eller ska hembjudas till staten ska anmäla fyndet till Länsstyrelsen, Sörmlands museum, Riksantikvarieämbetet eller till polismyndigheten. På begäran är upphittaren också skyldig att lämna ut fyndet mot kvitto och uppge var, när och hur fornfyndet gjordes.

Andra fornfynd, t ex stenyxor, är inte hembudspliktiga och de tillfaller upphittaren, men från vetenskaplig synpunkt är det bra om fyndet och fyndplatsen kan dokumenteras av en arkeolog. Anmälan om upphittat fornfynd bör därför göras till Sörmlands museum eller Länsstyrelsen.

När behövs tillstånd?

Det är inte tillåtet enligt KML att utan länsstyrelsens tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada fornlämningar. Den som planerar ett arbetsföretag ska i god tid ta reda på om arbetena berör fornlämningar och kontakta länsstyrelsen om så är fallet. Ju tidigare i planeringen fornlämningar uppmärksammas desto större är möjligheten att vidta åtgärder så att varken arbetsföretaget eller fornlämningen blir lidande.

En grundläggande förutsättning för länsstyrelsens tillståndsprövning är att undersökning och borttagande av fornlämningar endast får ske om exploateringsintresset väsentligt väger över bevarandebalansen. Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet kan vidta åtgärder för att bevara fornlämningar om dessa har ett högt bevarandevärde, dvs ett högt upplevelsevärde och/eller ett högt pedagogiskt värde. Fornlämningar som har ett relativt lågt bevarandevärde kan undersökas och tas bort av arkeologer efter länsstyrelsens beslut och på exploitörens bekostnad.

Om tidigare okända fornlämningar påträffas i samband med grävningar eller andra arbeten ska arbetet omedelbart avbrytas i den del som berör fornlämningen och länsstyrelsen meddelas.

Det är inte tillåtet att leta metallföremål med metalldetektor. Länsstyrelsens tillstånd fordras därför för att söka t ex efter borttappade vigslingor eller bilnycklar.

Kostnader

En exploatör ska i god tid ta reda på om det finns fornlämningar i aktuellt område, dvs exploatören ska samråda med länsstyrelsen om ett arbetsföretag planeras, ju tidigare desto bättre. Med begreppet arbetsföretag förstås t ex att uppföra en byggnad eller en anläggning, anlägga väg eller annat arbetsföretag som kan komma att beröra fornlämningar eller fornlämningsområden. Ett planerat arbetsföretag föreligger när det finns en exploatör som avser att bebygga ett område och som står för de arkeologiska kostnaderna. Länsstyrelsen kan inte sätta igång den arkeologiska processen innan dess. Av detaljplanen ska det framgå om arkeologiska åtgärder fordras för tillstånd till byggnation enligt KML.

Ju tidigare exploatören samråder med länsstyrelsen desto snabbare kan den arkeologiska processen avslutas. Den arkeologiska processen innebär tre steg (se nedan) och kan ta upp till sex månader eller mer att genomföra om alla stegen blir nödvändiga. Under normala omständigheter görs inga arkeologiska undersökningar under vinterförhållanden vilket i sig ytterligare kan förlänga den arkeologiska processen. Vinterundersökningar är dessutom väsentligt dyrare än sommarundersökningar. En urvalsupphandling kan ta väsentligt längre tid att genomföra än en direktupphandling.

Den totala arkeologikostnaden och tidsåtgången kan i regel inte bedömas förrän arkeologerna står inför den särskilda undersökningen, dvs den slutliga undersökningen, som kan föregås av både utredning och förundersökning. Detta beror på arbetsföretagets omfattning, i vilken omfattning fornlämningarna är kända, på deras art och betydelse samt på vad föregående steg i den arkeologiska processen har givit i resultat. Med hänsyn till de olika arkeologiska stegens art och innehåll och i de fall som en äldre boplatsyta påträffats kan man generellt utgå från att det blir dyrare för varje steg. Utredningar leder inte nödvändigtvis vidare till förundersökningar och förundersökningar inte nödvändigtvis till särskilda undersökningar.

I budgeten för arkeologiska undersökningar ingår kostnader för arbetsledning, fältarbetstid, inmätning av anläggningar och fynd, grovarbetstid, maskintid, bод-hyra, analyser, fyndkonservering, rapportskrivning, rapportframställning, resor, trakamenten, förbrukningsmaterial med mera.

Utredningar

Länsstyrelsen kan besluta om en arkeologisk särskild utredning om den bedömer att dolda fornlämningar kan förekomma. Utredningar bekostas alltid av exploatören men denne ges tillfälle att acceptera kostnaden eller att avstå från den innan beslut fattas. I det senare fallet kan exploatören söka annan lokalisering för sitt arbetsföretag.

Syftet med en utredning är att ta reda på om aktuellt område kan innehålla fornlämningar som inte är kända i befintligt planeringsunderlag. En utredning kan innebära dels kart- och arkivstudier, dels sammanställning av kunskap rörande fornminnen och kulturlandskap inom aktuellt område, dels bedömning av möjliga boplatslägen, dvs sedan länge övergivna boplatser, dels fältinventering utan markingrepp och dels eftersökning av fornlämningar med maskindragna schakt. En utredning som omfattar maskinavbaning ska avbrytas så snart fornlämning påträffas. Fortsatt ingrepp i fornlämningen kräver länsstyrelsens tillstånd.

En utredning kan underlätta detaljplaneringen för större vägar och bostadsområden samt ge underlag för inringning av områden som bör undvikas helt särskilt som de kan bli kostsamma att frigöra för exploatering. Sådana områden kan istället inplaneras i grönområden. En exploatör som är osäker på om arbetsföretaget berör fornlämningar kan rådfråga länsstyrelsen. En sådan förfrågan ska följas av ett skalriktigt kartunderlag som tydligt visar var markingreppet planeras.

Ett viktigt planeringsunderlag för länsstyrelsen är det digitala fornminnesregistret (FMIS). Det består av två delar: karta med markerade fornlämningar och tillhörande fornlämningsbeskrivningar. Södermanlands län fornminnesinventerades på 1950-talet och har reviderats 1984-1985 respektive 2004-2006. Fornminnesregistret är offentligt och finns tillgängligt på Länsstyrelsen, Sörmlands museum och på Riksantikvarieämbetet där det kan nås direkt på Riksantikvarieämbetets hemsida, www.raa.se

Tillståndsprövning

När kommunerna tar fram nya översikts- och detaljplaner kan det vara lämpligt att kommunerna också initierar arkeologiska utredningar eller upplyser en intresserad exploatör angående den arkeologiska situationen, helst så tidigt som möjligt. En svårighet för alla parter, för exploatörer såväl som för samhällplanerare och arkeologer, är att arkeologerna i många fall kommer sent in i plan- och byggprocesserna, kanske i detaljplaneskedets slutfas eller i sämsta fall när bygglovet vunnit laga kraft och exploatören väntar på att få sätta igång sitt planerade arbete. Länsstyrelsen sätter igång de arkeologiska processerna under förutsättning att det aktuella området ska exploateras, dvs att det finns ett planerat arbetsföretag och att det finns en exploatör (t ex kommun, markägare, byggentreprenör) som accepterar och bär de arkeologiska kostnaderna. Exploatören/uppdragsgivaren har alltid möjlighet att inte acceptera en av länsstyrelsen godtagen offert från arkeologerna och söka annat område för sitt arbetsföretag. Arkeologiska åtgärder ska genomföras bara om arbetsföretaget genomförs.

Om exploateringsområdet innehåller kända fornlämningar behövs vanligen inte någon arkeologisk utredning. Då är förundersökningen det första steget. Det gäller t ex då så kallade fossila åkrar och gravfält förekommer. I och intill denna typ av fornlämningar kan förundersökningar företas med syftet att söka efter boplatslämningar som kan ligga dolda under markytan. Ansökan om tillstånd att ta bort fornlämningar enligt KML skickas till länsstyrelsen som upphandlar slutundersökningen för exploatörens räkning.

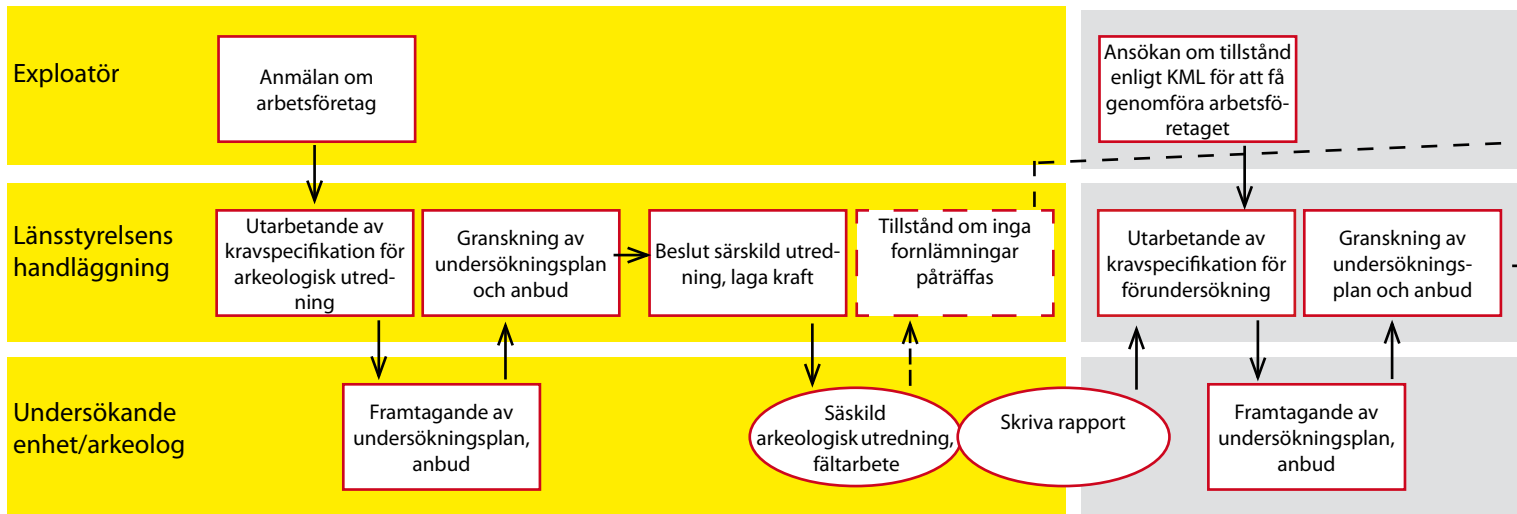

Tillståndsprövning - steg för steg

Särskild arkeologisk utredning

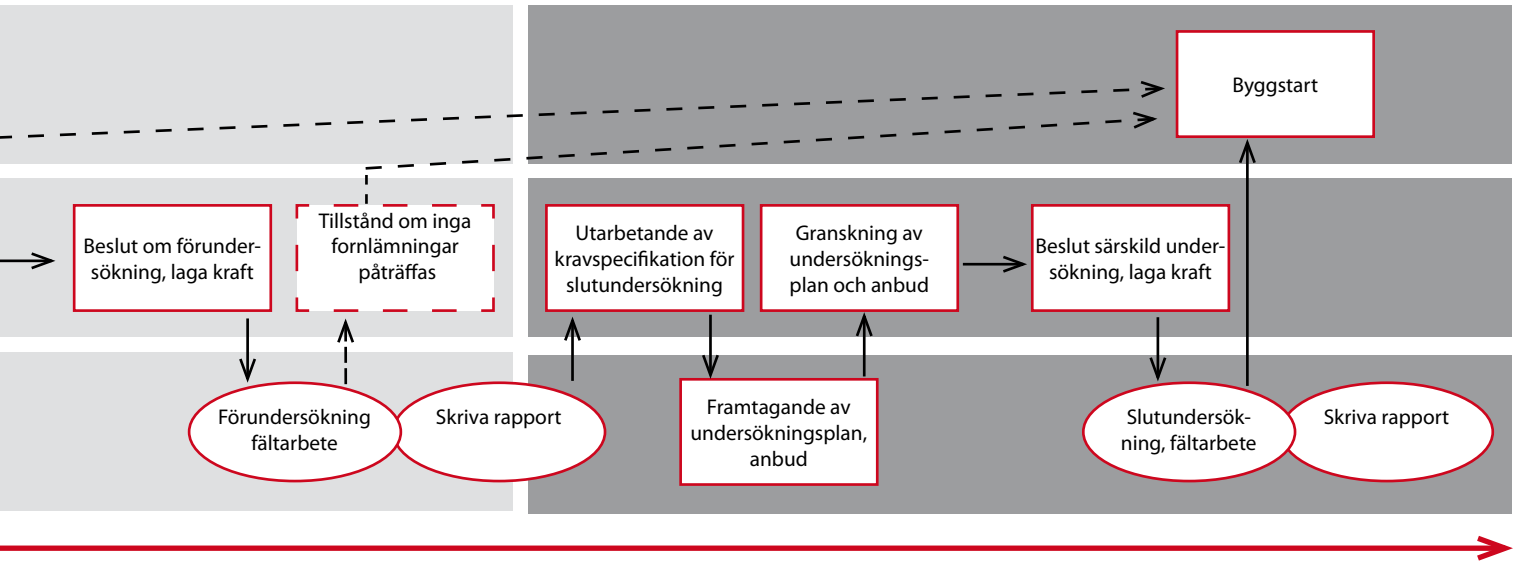
Förundersökning

Tid

Särskild arkeologisk undersökning (sk. slutundersökning)

Kravspecifikationer

När länsstyrelsen urvalsupphandlar eller direktupphandlar, dvs begär kostnadsberäkning för en arkeologisk undersökning, ska arkeologernas kostnadsberäkning baseras på länsstyrelsens kravspecifikation. I kravspecifikationen anger länsstyrelsen förutsättningarna för undersökningen, t ex syftet med undersökningen, vad undersökningen ska omfatta, att arbetsinsatsen ska stå i rimlig proportion till undersökningens omfattning och svårighetsgrad samt hur stort det aktuella arbetsområdet är. Länsstyrelsen styr också undersökningens inriktning med avseende på ambitionsnivå, tidsram, vetenskaplig målsättning, val av metoder, prioriteringar, rapportering osv.

Länsstyrelsen begär ett bedömningsunderlag som ska innehålla en rad uppgifter, t ex om arkeologens system för kvalitetssäkring, eget forskningsprogram och valda prioriteringar. Av offerten ska också framgå hur kostnaden har fördelats på projektledning, fältarbete, analyser, maskiner, bodar, inmätning, resor, traktamenten osv.

Inför valet av arkeologiföretag i samband med urvalsupphandling jämför Länsstyrelsen anbuderna och bedömer faktorer som rimlighet, ambitionsnivå, kostnadseffektivitet och möjligheterna att vinna ny och väsentlig kunskap med hänsyn till omständigheterna och den aktuella fornlämningen.

Länsstyrelsen väljer alltid ett anbudsförfarande, dvs urvalsupphandling, om den arkeologiska kostnaden förväntas uppgå till 30 basbelopp eller högre. Om kostnaden förväntas överstiga 10 men understiga 30 basbelopp genomförs urvalsupphandling bara om exploitören begär det. Om kostnaden förväntas understiga 10 basbelopp direktupphandlas undersökningen.

Undersökningsplaner

Arkeologerna lämnar offerter och undersökningsplaner som svarar mot de villkor och den inriktning för undersökningen som länsstyrelsen givit uttryck för i kravspecifikationen. Undersökningsplanen ska omfatta hela undersökningsprocessen: planering, fältarbete, dokumentation, analyser, fyndhantering, konservering och rapportering. Undersökningsplanens omfattning ska stå i relation till uppdragets omfattning och fornlämningens art och betydelse. I samband med större arbetsföretag ska undersökningsplanen relateras till arkeologiföretagets forskningsprogram, som bland annat innehåller övergripande och specifika frågor om kunskapsluckor, formulerade utifrån rådande kunskapsläge.

Arkeologernas undersökningsplan disponeras så att den kan ligga till grund för rapportarbetet. Läsaren ska ges möjlighet att bedöma uppnått resultat utifrån uppställda mål.

Förundersökningar

Länsstyrelsen kan besluta om förundersökning när en fornlämning är konstaterad, om den berörs av ett arbetsföretag och alternativ lokalisering saknas. Syftet med en förundersökning är att ta reda på i vilken utsträckning fornlämningar förekommer, i tid och rum. Med tid förstås tidsdjupet, det vill säga om fornlämningar överlagras varandra och kan antas ha anlagts under olika tidsåldrar. Med rum förstås fornlämningarnas utsträckning på markytan, t ex den rumsliga avgränsningen av ett boplatssområde med ämningar efter bostadshus, fähus, fägator, åkrar, hägnader osv.

Förundersökningar genomförs dels för att länsstyrelsen ska få ett tillfredsställande underlag för den fortsatta prövningen av arbetsföretaget med avseende på inriktning och omfattning dels för att bedöma behovet av att ställa krav på särskild undersökning. Resultatet av en förundersökning kan leda till att länsstyrelsen anser att särskild undersökning inte behövs.

Särskilda undersökningar

Huvudsyftet med en särskild undersökning, eller slutundersökning som man brukar säga, är att frigöra marken för avsedd verksamhet. Men först bereds arkeologerna tillfälle att undersöka fornlämningarna, att dokumentera dem med ritningar, foton och text. Inför fältarbetet formulerar arkeologerna ett vetenskapligt syfte med undersökningen. Dokumentationen ersätter fornlämningen. Arkeologisk rapportering är en teknisk och vetenskaplig redovisning av ett fullgjort uppdrag. Rapportarbetet innefattar redovisning av fynd, anläggningar och andra iakttagelser. Med tolkningar försöker arkeologen förstå fornlämningarna och förklara sin uppfattning om dem för uppdragsgivaren, allmänheten och forskarna. Resultatredovisningen utgår alltid från mål och frågor som formulerats i länsstyrelsens beslut, grundade i kravspecifikationen och undersökningsplanen.

Arkeologiska rapporter används olika beroende på vem som är mottagare. Uppdragsgivarna använder dem som planeringsunderlag och förutsättning för nya beslut, länsstyrelsen ser dem som planerings- och beslutsunderlag, för tillsyn och uppföljning, Riksantikvarieämbetet använder dem till bland annat jourhållning av register och fyndfördelning, museerna till fyndhantering och pedagogisk verksamhet, universiteten till kunskapsuppbyggnad och forskning och allmänheten som källa till lokalhistorisk kunskap och förståelse av det förflutna.

Tillståndsbeslut

Det kostar ingenting att begära en kostnadsberäkning hos länsstyrelsen inför ett eventuellt borttagande av fornlämningar. Länsstyrelsen tar alltid muntlig och/eller skriftlig kontakt med exploatören och frågar om kostnaden accepteras innan beslut om undersökning skrivs. Exploatören har alltid rätt att avböja undersökningen och därmed kostnaden om exploatören anser att den är för hög. Kostnadsansvaret ligger hos exploatören utom när:

- kostnaden hänför sig till en fornlämning som tidigare inte varit känd (för att kunna anses som okänd bör fornlämningen ha varit okänd såväl för antikvariska myndigheter som för allmänheten på orten)
- kostnaden väsentligt överstiger vad länsstyrelsen angett i sitt tillståndsbeslut (normalt kan denna gräns anses nådd när överskridandet uppgår till bortåt 15%)
- kostnaden hänför sig till om länsstyrelsen inte medger tillstånd till slutundersökning efter avslutad förundersökning
- det visar sig att ingen fornlämning berördes (dvs om det visar sig att länsstyrelsen har gjort en felaktig bedömning).

Länsstyrelsen kan påverka kostnaden, uppåt eller neråt, om Länsstyrelsen bedömer att t ex den vetenskapliga potentialen är högre eller lägre än vad anbudsgivaren anger i sin undersökningsplan. Länsstyrelsens ambition är att hitta en upplevd rimlig balans mellan kostnad och det vetenskapliga värdet av en arkeologisk undersökning.

Arkeologerna fakturerar enbart upparbetade kostnader enligt skriftlig överenskommelse med exploatören. Arkeologerna har enligt länsstyrelsens beslut om särskild arkeologisk undersökning mellan ett och två år på sig, räknat från dagen för avslutat fältarbete, att färdigställa den arkeologiska rapporten, dvs arkeologerna kan fakturera rapportkostnaden upp till två år efter avslutat fältarbete.

Tillsyn

Det övergripande målet med länsstyrelsens tillsynsuppdrag är att skydda den enskilde medborgaren och dennes intressen. I enlighet med regeringens direktiv utför Länsstyrelsen också tillsyn över den uppdragsarkeologiska verksamheten. Till tillsynsuppgifterna hör bland annat att:

- kontrollera att villkoren i länsstyrelsens beslut följs
- kontrollera att undersökarens egen kvalitetskontroll följs
- utvärdera undersökningens resultat i förhållande till fornlämningens betydelse
- bedöma om kostnaderna varit motiverade.

Länsstyrelsens tillsyn görs främst genom besök på fältarbetsplatserna och genom telefonkontakter med ansvarig arkeolog.

Tillsyn över länsstyrelsens ärendehandläggning utövas av Riksantikvarieämbetet, som är central antikvarisk myndighet.

Bidrag

Länsstyrelsen får lämna bidrag till kostnader för arkeologiska undersökningar under vissa förutsättningar, t ex i samband med vissa typer av bostadsbyggande eller till arbetsföretag som föranleds av tvingande omständigheter (Förordningen om bidrag till kulturmiljövård 1993:379).

Hemsidor

På länsstyrelsens och Riksantikvarieämbetets hemsidor finns länkar till Kulturminneslagen (KML).

Terminologi för den arkeologiska processen

Särskild arkeologisk utredning:

Länsstyrelsen kan initiera en arkeologisk utredning om planeringsunderlaget är ålderdomligt eller av andra skäl inte bedöms som tillräckligt. Utredningen syftar till att förbättra planeringsunderlaget och till att bedöma behovet av eventuella arkeologiska åtgärder innan planerade arbetsföretag kan sättas igång. Utredningar bekostas av exploatören.

Utredning etapp I:

Härmed avses vanligen sammanställning av befintligt underlag i form av kartor och fornminnesregister, arkiv och uppteckningars samt inventering ifält av aktuellt område.

Utredning etapp II:

Härmed avses vanligen maskindragna schakt med syftet att under markytan leta spår och lämningar efter äldre mänsklig verksamhet, dvs fornlämningar. En utredning etapp II har som huvudsyfte att lokalisera/konstatera om det finns fornlämningar dolda under markytan.

Förundersökning:

Om en utredning visar att det finns under markytan dolda fornlämningar så ska en förundersökning klargöra i vilken utsträckning dessa förekommer i tid och rum, dvs i tidsdjup och på markytan.

Särskild arkeologisk undersökning:

En avslutande undersökning, en slutundersökning eller särskild arkeologisk undersökning, avser undersökning av resterande eller prioriterade delar av den konstaterade fornlämningen, vilket omfattar dokumentation, analyser, tolkning mm, allt samlat in en arkeologisk rapport.

Produktion och copyright: Länsstyrelsen i Södermanlands län
Text och layout är framtagen av länsstyrelsen i Kronobergs län och återges med anpassning efter sörmländska förhållanden.

Text: Agneta Åkerlund

Grafisk design & Layout: Ulrika Larsson

Foto: Framsida Guldfiguriner från Lunda, foto Bengt A Lundberg
Insida Uppsa kulle, foto Jan Norman
Övriga bilder Agneta Åkerlund, Eva Skyllberg, Karin Beckman-Thor, Agneta Scharp, Camilla Andersson, Urika Larsson, Eva Fransson, Björn Pettersson, Anki Lütz, Mats Burström, Jan Dunér, Lena Beronius Jörpe-land, Britta Kihlstedt, Jhonny Therus, Per Lindholm, Sara Zhovnartshuk

Tryck: E-print, Stockholm

Publikationen kan även laddas ner från länsstyrelsens webbplats: www.d.lst.se

Broschyren ger en kortfattad beskrivning av tillståndsprovning för bevarande/borttagande av fornminnen enligt kulturminneslagen - tidiga kontakter, vad en ansökan ska innehålla, ärendegången, kostnadsansvar med mera.

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Länsstyrelsen
Stora Torget
611 86 NYKÖPING
Tel: 0155 - 26 40 00 Fax: 0155 - 26 71 25
www.d.lst.se lansstyrelsen@d.lst.se